

מסורות וזרמים במחקר האיכותני
תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים

עורכת: נעמה צבר-בן יהושע

Traditions and Genres in Qualitative Research Philosophies, Strategies and Advanced Tools

Naama Sabar-Ben Yehoshua, Editor

עורכת: פרופ' נעמה-צבר בן יהושע, אוניברסיטת תל-אביב; המכללה האקדמית אחוה

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן

עורכת טקסט ולשון: מיכל קירזנר-אפלבוים

עורכת לשון אחראית: אדוה חן

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: בלה טאובר

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר
ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל
השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן
במהדורות הבאות.

מסת"ב: 978-965-530-114-4

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"ו/2016

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: אילון הפקות בע"מ

מוקדש לאייליק ז"ל, באהבה

תוכן העניינים

פתח דבר: קול אחר - על הצליל המיוחד במחקר איכותני חיים חזן.....	7
הקדמה: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים נעמה צבר-בן יהושע.....	11
פרק ראשון: מהפוזיטיביזם לפרשנות ולגישות פוסט-מודרניות בחקר החינוך שמחה שלסקי ומרדכי אריאלי.....	23
פרק שני: הרמנויטיקה והחקירה ההרמנויטית רות דרגיש ונעמה צבר-בן יהושע.....	66
פרק שלישי: אתנוגרפיה בחינוך נעמה צבר-בן יהושע.....	86
פרק רביעי: מחקר נרטיבי-ביוגרפי בחינוך ובהוראה פרימה אלבז-לוביש ...	119
פרק חמישי: תאוריה מעוגנת בשדה שרה שמעוני.....	141
פרק שישי: חקר מקרה מרגלית יוסיפון.....	179
פרק שביעי: אתיקה של מחקר איכותני לירון דושניק ונעמה צבר-בן יהושע.....	217
פרק שמיני: כתיבה במחקר איכותני ברכה אלפרט.....	236
פרק תשיעי: שילוב שיטות לשינוי חברתי: כוח, שוויון ורגישות תרבותית בחקר תכניות עם קבוצות מוחלשות אילנה פאול-בנימין וברכה אלפרט ..	263
פרק עשירי: מחקר פעולה בחינוך: היסטוריה, מאפיינים, ביקורת מיכל צלרמאיר.....	288
על הכותבים.....	325

פתח דבר קול אחר - על הצליל המיוחד במחקר איכותני

חיים חזן

ספר המכריז על עצמו כמורה דרך לסוגה של שיטות מחקר, עלול להיתפס כעוד "ארגז כלים" שימושי המשרת את דורשיו. אלא שלקובץ המאמרים שלפנינו ערך מוסף, שהוא מעבר להיענות לעניין ההולך וגובר במתודה האיכותנית. אכן קשה להתעלם מרוח הזמן המנשבת במדעי ההתנהגות לכיוונו של חלון ההזדמנויות של המחקר האיכותני. החל בחינוך, דרך מקצועות הבריאות ועד לפסיכולוגיה, סוציולוגיה ומדע המדינה, ניכרת אכזבת-מה מהדרך החקיינית והמתבטלת שהסמיכה את מדעי האדם למדעי הטבע, ועולה רצון להעמיד דרך שתהיה יאה לסגוליות שבמושא המחקר - האדם. על כן כל עיון, כדוגמת הספר שלפנינו, בשיטות המחקר המיועדות לחשוף סגוליות זו, הוא גם דיון תאורטי בקשר בין חוקר לנחקר ובהנחות היסוד המכשירות אותו כהתנסות אישית ששכרה המדעי בצדה. בדברים הבאים אדרש ליסוד ההרפתקני של התנסות זו, קרי לסיכוי ולסיכון הטמונים בה מבחינת מעמדה כקול ייחודי ורב-צלילי במוזיקה האקדמית ה"קלסית".

האקדמיה - המתהדרת בעידוד למצוינות, למקוריות, לחדשנות ולביקורתיות ספקנית - בונה תשתית ממסדית העומדת לעתים בסתירה ל"אני מאמין" זה. המוסרות והמסורות המתודולוגיות המוטלות על מערכי מחקר מחייבות הליכה בתלם ידוע מראש, שעיקרו משטר תאורטי הקובע את סדר היום המחקרי ובמידה רבה את מהלכו ואת תוצאותיו. לא כך הדבר במחקר איכותני. האחרון הולך אמנם בדרך סלולה, אך אין לו מחוז חפץ מיועד, משום שהוא מתנהל תוך כדי דיאלוג מתמיד ובלתי צפוי בין חשיבה מושגית-עיונית לבין נתוני השדה הנחקר.

הסיפור המדעי שמציג המחקר האיכותני הוא בבחינת סדרה של מפגשים בין עולם ההבנות של החוקר לבין תפיסת המציאות של נחקריו, מפגשים המפרנסים זה את זה ומושפעים זה מזה. תהליך זה ממוטט את השניות המקובלת בין חוקר לנחקר ויוצר עמדה מחקרית לא שגרתית של צופה משתתף, קרי חוקר המעורב בשדה מחקריו בהיותו חלק ממנו. צמצום זה של המרחק בין הסובייקט היודע

לבין מושא ידיעתו עד כדי הטמעתו בו, מעורר מצב תודעתי כפול של מודעות לשדה ובה בעת מודעות עצמית, שהרי החוקר גם הוא בבחינת נחקר המשפיע על המציאות ואף יוצר אותה. לפנינו אפוא התנסות מחקרית מיוחדת, שהצדקת קיומה היא הטענה להכרת האותנטי, הסגולי, הייחודי שבשדה. הכרה זו אמורה להיות מושגת באמצעות הנחת שותפות הגורל האנושי המאפשרת תקשורת תשתיתית בין תודעתם של בני אדם באשר הם. הצלבת תודעתו של אדם אחד עם תודעתו של אדם אחר, פעולה שבמרכזה ניצב החוקר, היא הזירה שבה נערכת התגוששות הלופתת את מקור הידיעה - הנחקר ואת היודע - החוקר.

המגע עם הסגולי והייחודי מחלץ את התופעה מסכנת צמצומה ורידודה למספר משתנים שלא תמיד רלוונטיים להבנתה, ומאפשר בחינתה כמכלול רב-ממדי ורב-שכבתי. תפיסה זו של מציאות נחקרת כשלמות בפני עצמה בנויה נשענת על האתוס האנתרופולוגי היחסי, שעל פיו כל חברה או תרבות חייבות להיות מובנות במונחים של עצמן ולא מתוך נקודת מבט חיצונית להן. יש קסם רב, רומנטי כמעט, באמונה הגורסת שנשמת אפו של מחקר היא בהיכרות אינטימית, מעמיקה ומקיפה עם מושאו, ומבחינה זו יש אמנם בשיטת המחקר האיכותנית קורטוב של רומנטיקה. דא עקא שהאתוס הייחודי הזה אינו בר-מימוש. זאת הן משום שאין דרך להכיר חברה מכל היבטיה, מה גם שהמושג "חברה" איבד זה כבר את מעמדו כמערכת בעלת גבולות מוגדרים, והן עקב הכורח בהשוואה עם שדות אחרים כדי להציע אמירה משמעותית על תופעה או עניין שהם מעבר לחומר הנחקר. תכליתו של כל מעשה מחקרי היא לא רק ללמוד וללמד על השדה הנחקר, אלא להרחיק ראות אל אופק דעת רחב יותר. כך קורה שהמחקר האיכותני מיטלטל בין עקרונות טהרניים לבין תביעותיה של קהיליית השיח האקדמי המבקשת לנכס את השדה הנחקר אל תוך שדה הייצור של הידע שהיא מופקדת עליו.

המתח בין הרצון להגיע אל המהות לבין ההכרח לדבר בשפה מדעית של הכללות מציב את המחקר האיכותני במקום של תהייה וספק על עצם האפשרות להתקיים בשני העולמות בו-זמנית. קריאה בכתביהם של חוקרים איכותניים אכן תגלה שהטקסטים פרי עטם הם כפולי פנים: מתנהגים כמסמכים מדעיים לכל דבר, ובה בעת מספרים סיפור של הרפתקה אישית וחד-פעמית.

הספר שלפנינו מציג רפרטואר עשיר של התייחסויות מחקריות אפשריות לשני שדות הכוח המטעינים שיח זה בין התופעה לבין המשגתה. אין בו ולא יכולות להיות בו קביעות נחרצות לגבי הדרך שעל החוקר, ומכאן סגולתו

ותרומתו. הוא בעיקר מתווה מפה של עוצמות, נטיות ותנועתיות, ואינו שואף לשמש כמורה נבוכים. עם זאת, המעיינים בו ימצאו משנה סדורה של אופני התבוננות שאפשר להביט דרכם על שדה נתון.

זהו אולי המסר המובהק ביותר של אסופה זו: אין דרך אחת ויחידה למחקר, אלא כשם שיש למצוא הלימה בין שפת הנחקרים ללשון החוקרים, כך דרוש תואם בין שיטת המחקר לבין מושאה. לקח זה אינו רק בבחינת תורה עיונית או מסקנה מקצועית, אלא הוא קודם כול ציווי אתי המעמיד את החוקר והנחקר באותו מישור הקשרי ותקשורתי, ובו התפוקה המחקרית היא פועל יוצא של שוויון ההזדמנויות באינטראקציה ביניהם. אלה הם יחסי חליפין עתירי תמורות ותהפוכות המעצבים את השותפים להם ללא הרף וכנגד כל קיבעון מושגי.

היעדרה של דוגמה מחקרית מקודשת מותיר לחוקר את מרחב התמרון הראוי להשתחררות מכלוב הברזל של ה"הכול צפוי" האקדמי אל "והרשות נתונה" של המציאות. קריאת ה"אאורקה" הארכימדית, היוצאת לעתים נדירות מבית מדרשה של הקלסיקה המתודולוגית בקו הגמר של המרוץ המחקרי, הופכת לשגרה בשיטה האיכותנית בכל מפגש מפתיע נוסף עם השדה המוכר כביכול והלא-ידוע בעליל. זו אולי איכותו של הצליל המיוחד של המחקר האיכותני.

הקדמה

תפיסות, אסטרטגיות ונלים מתקדמים

נעמה צבר-בן יהושע

כחמש-עשרה שנים חלפו מאז התגבשה המהדורה הראשונה של הספר מסורות וזרמים במחקר האיכותני, שיצאה לאור בשנת 2001.

הזרמים ממשיכים בתנועתם בעולם המוחשי ובאופן מטפורי גם בעולם המחקר האיכותני¹ מאז צאת הספר במהדורתו הראשונה ועד היום. בשנים ההן עדיין היה אפשר, אם כי לא בקלות, לעקוב אחר הספרות המחקרית בתחום בשפה האנגלית, בעוד שבישראל היה על המדף רק הספר הראשון בנושא שראה אור בעברית, מחקר איכותי בהוראה ובלמידה (צבר-בן יהושע, 1990). כיום היקף הפרסומים באנגלית הוא עצום ורב, ואפשר להגדירו כשיטפון שיש עמו לעתים גם סחף. גם בשפה העברית גדל מאוד היקף הפרסומים, והמעקב אחר הספרים המתודולוגיים שראו אור בעברית הפך למשימה מורכבת יותר, אם כי אפשרית לנוכח מרכזיות המחקר האיכותני בישראל והצורך של רבים כאן לרוות ולהרוות מממיו. ההתרחבות שבאה לידי ביטוי בהיקף הפרסומים ובאופיים מלמדת כי ההידרשות למתודולוגיה האיכותנית פוגשת כל העת ציבורים חדשים, המבססים את מקומו של המחקר האיכותני.

השימוש בגישה מחקרית זו פרץ מתחום מדעי החינוך והחברה אל תחומי דעת רבים, וביניהם מדעי הבריאות, עבודה סוציאלית, תכנון עירוני, משפטים ותחומים רבים נוספים העוסקים בחקר האדם, התנהגותו ורווחתו. יתרה מכך, אף הקיצוניים שבחוקרים הפוזיטיביסטיים-הכמותניים מודים שיש שאלות מחקריות שלא ניתן להשיב עליהן אלא בגישה איכותנית. ההוכחה הטובה ביותר להתקבלותה של הפרדיגמה האיכותנית כשוות ערך היא העובדה ששורה הולכת ומתארכת של חוקרים כמותניים מבקשים לעבוד בשילוב שיטות (mixed methods). בעולם המחקר מתגבשת הסכמה רחבה לפיה המחקר האיכותני

1 בספר זה יאומץ להלן השימוש בכינוי הפרדיגמה "מחקר איכותני" כמקובל היום במקום "מחקר איכותי", אשר היה מקובל ושגור במהדורה הראשונה.

פתח בפני חוקרים רבים אפשרויות חדשות להתבוננות בהתנהגות האנושית, להבנתה וליצירת ידע חדש, וכן הפך את הידע האקדמי החברתי לנגיש ללומדים, למלמדים ולחוקרים באקדמיה ובשדה.

אף על פי כן, השיח על אודות המחקר האיכותני עודנו שיח מורכב המכיל סתירות וניגודים, כשבצדו מתפתח שיח רפלקסיבי המבקש להבין מדוע אלה פני הדברים. הניסיון לתאר ולבחון את אופי התנועותיות במחקר האיכותני משותף לחוקרים בולטים בתחום. נורמן דנזין ואיבונה לינקולן מחלקים את ההיסטוריה של המחקר האיכותני, לאו דווקא בחינוך, לשבע - ואף לשמונה - תקופות, וכמו בכל חלוקה היסטורית, יש בחלוקה שלהם מידה של שרירותיות (Lincoln & Denzin, 2000): התקופה הראשונה היא התקופה ה"מסורתית", מ-1900 עד מלחמת העולם השנייה. בתקופה זו כתבו חוקרים איכותניים דוחות קולוניאליים על חברות זרות ומזרות, שנועדו לתת דיווח מדעי "אובייקטיבי" תקף ומהימן ברוח הפרדיגמה הפוזיטיביסטית. נציגו הנאמן של התקופה הוא מלינובסקי (1916, 1948) ששהה בגינאה החדשה.

התקופה השנייה, ה"מודרנית", בערך מ-1950 עד 1970. תקופה זו היא תור הזהב של המחקר האיכותני וראשיתה של תאוריה מעוגנת בשדה. בתקופה זו נעשה ניסיון ליצור פורמליזציה של שיטות איכותניות ולקבוע תבחיני איכות שלא יפלו מהגישות הפוזיטיביסטיות. אף על פי שניתוח הנתונים היה עדיין חצי סטטיסטי, חוקרים רבים העזו להביא עמם למחקר השקפות חברתיות כפי שאפשר לראות אצל חוקרים נציגי התקופה (Becker et al., 1961; Spindler & Wolcott, 1973).

התקופה השלישית מכונה "טשטוש הסוגות" (blurred genres) ונמשכה בין השנים 1970-1986. בתקופה זו פרח המחקר האיכותני ותפס תאוצה. התאוריות שרווחו בו נעו בין אינטראקציה סימבולית לקונסטרוקטיביזם, פנומנולוגיה, אתנו-מתודולוגיה, נאו-מרקסיזם, פמיניזם ועוד. בתקופה זו תבע גירץ את המונח "תיאור מעובה" (thick description) (נכתב ב-1973, תורגם לעברית ב-1990), המתייחס לעושר התיאורי ולריבוי הפרטים של מושא המחקר. הגבולות בין הטקסט והקונטקסט היטשטשו. גישתו של גירץ פתחה פתח לחקר השינויים בתרבות לעומת גישות שראו בתרבות מבנה חברתי קבוע פחות או יותר. התקופה הרביעית, מ-1986 עד 1990, מאופיינת ב"משבר הייצוג" (crisis of representation).

התקופה החמישית, ה"פוסט-מודרנית", היא בין השנים 1990-1995.

שתי התקופות המאוחרות הן ה"בתר-ניסויית" בשנים 1995-2000 ו"תקופת העתיד" משלב זה ואילך. התקופה האחרונה מציעה שילוב מתודות והסתכלות פנימה ומתאפיינת בשיח מוסרי והתייחסות לצדק חברתי הנלווים למחקר האיכותני. נורמן דנזין ואיבונה לינקולן (Denzin & Lincoln, 2011) טוענים כי הקהילה הבינלאומית של החוקרים העוסקים במחקר איכותני נעה היום בין שתי נקודות קיצון ונתונה בחיפוש אחר נקודת אמצע חדשה. התנועה היא רב-כיוונית ומשלבת לא אחת תנועות מנוגדות: מצד אחד שילוב מתודולוגיות וקריאות למחקר מבוסס מדעית (scientifically based research), דהיינו מחקר פוזיטיביסטי תוך בחינת השערות באמצעות איסוף ועיבוד של נתונים סטטיסטיים; ומצד שני, קריאות חוזרות ונשנות למחקר שאמור להוביל לצדק חברתי, קריאות שמקורן במסורת הביקורתית של מדעי החברה המאפשרת להשמיע את קולן של קבוצות מודרות. במאבקי המתודולוגיה של שנות השבעים והשמונים עצם הגדרתה של הגישה האיכותנית כמתודולוגיה מדעית היוצאת מתפיסה אחרת של המציאות, הייתה נושא לוויכוח. במלחמת הפרדיגמות החדשה אפשר לראות ש"כל גישה למחקר המתבססת במפורש על עקרונות של צדק חברתי... נשקף לה איום של דה-לגיטימציה מצד טענת הפוזיטיביזם הבלעדית, הנתמכת על ידי הממשל, בתור 'תקן הזהב' של המחקר החינוכי" (Wright, 2006: 799-800). בכך עצם השיח על אודות צדק חברתי מול מחקר לשם מחקר יצר דיכוטומיה מרדדת, ולפיה הבחירה היא בין שיח הומניסטי לחקר מדעי.

אין ספק כי השימוש במתודולוגיה איכותנית² כרוך בהחלפת פרדיגמה, באימוץ תמונת עולם פוסט-פוזיטיביסטית המנוגדת לזו של הפרדיגמה הפוזיטיביסטית-הכמותנית, שעדיין שלטת ושרבים מאתנו חונכו עליה.

כל תמונת עולם מבוססת כידוע על הנחות יסוד משלה בדבר אופי המציאות ויכולתנו לדעת אותה, על היחסים בין החוקר לנשוא מחקרו ועל התבחינים (קריטריונים) לאמינות המחקר. בפרדיגמה הפוזיטיביסטית ההנחות בדבר מהות המציאות שונות מההנחות ההבנייתיות (הקונסטרוקטיביסטיות) ומתבססות על האמונה בקיומה של מציאות מוחלטת אחת, בעלת מעמד אונטי, חיצוני. מציאות זו אינה תלויה זמן או הקשר, וניתן לצמצמה למרכיבים פשוטים שיש ביניהם קשר סטטיסטי. את המציאות הזאת שואף המחקר לגלות בעזרת כלים הנחשבים

---

2 הפרדיגמה האיכותנית מכונה בהקדמה בכינויים שונים במכוון - ביניהם "פוסט-פוזיטיביסטית", "קונסטרוקטיביסטית" (הבנייתית, מלשון construct = מבנה) ו"נטורליסטית" - כדי להשרישם כולם בשיח המקצועי.

כאובייקטיביים. לעומת זאת, בפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית נתפסת המציאות כמבנה אנושי המעוצב על ידי תנאיה התרבותיים והאישיים של הנחקרת³. מציאות זו אינה קיימת בלי הנחקרת, שכן הנחקרת היא חלק מאותה מציאות. האחרונה נבנית מפרשנות שנעשית הן על ידי החוקרת והן על ידי הנחקרת, והיא הבסיס לתפיסה ההבנייתית.

מטרת המחקר האיכותני אינה אפוא לגלות את המציאות. לפי התפיסה הקונסטרוקטיביסטית אי-אפשר להשיג מטרה זו, שהרי אין מציאות אחת מוחלטת ונכונה, אלא יש לחקור פרשנויות שונות של אותה מציאות באמצעות בניית זיכרון חווייתי ברור, שיסייע לנו לתאר ולהסביר את הדברים על ריבוי פניהם ומורכבותם. חוקרים איכותניים משתמשים במגוון דרכים לאיסוף מידע תוך כדי הצלבת זוויות הראייה, צילוח (triangulation), כדי להגביר את אמינות הממצאים. זאת למשל באמצעות שילוב של ראיונות, תצפיות, צילומים, סרטים, מסמכים וחפצים. כל אחת מדרכי המחקר האיכותני משקפת את העולם באופן אחר במידה מסוימת, והשימוש במספר דרכים מעיד על כוונת החוקר לתת לנשוא מחקרו יותר מפרשנות אחת. המגוון מאפשר להציג בו-זמנית ריבוי של מציאויות ולא מציאות אובייקטיבית כלשהי.

הרעיון בדבר מבנים רבים של מציאות אישית ותרבותית הוא בסיס התפיסה האיכותנית. ריבוי נקודות המבט תובע גישה הוליסטית, כזאת שאין בה אפשרות להפקיע משתנים בודדים מההקשר הכולל.

מחקר איכותני כרוך באיסוף ובשימוש מלומד במגוון חומרים אמפיריים - חקר מקרה, חוויה אישית, התבוננות פנימית, סיפור חיים, ריאיון, חפצים, טקסטים ותוצרים תרבותיים לצד טקסטים מתעדים, היסטוריים וחזותיים וטקסטים של אינטראקציה. כל אלה יכולים לתאר למשל רגעים ומשמעויות של שגרה ומשבר בחייהם של אנשים. בהתאם לכך, חוקרים איכותניים מיישמים טווח רחב של פרקטיקות פרשניות הקשורות זו בזו מתוך תקווה תמידית להגיע להבנה טובה יותר של הנושא הנדון. אך קיימת הבנה שכל פרקטיקה הופכת את העולם לנראה בדרך אחרת. על כן לעתים קרובות יש מחויבות להשתמש ביותר מפרקטיקה פרשנית אחת בכל מחקר.

השינוי הפרדיגמטי, ריבוי הפנים, המורכבות, האנומליה וחוסר הקביעות של המחקר האיכותני מערימים קשיים על הניסיון להעמיד הגדרה פשוטה

3 הפנייה היא במכוון מגוונת בלשון נקבה ובלשון זכר לסירוגין.

וקבועה מסוג זה השריר לגבי המחקר הכמותני, שכן "מחקר איכותני" פירושו דברים שונים בכל אחד מהרגעים ההיסטוריים שעברו על התחום. אף על פי כן המאפיינים השונים שתוארו מזמינים ללכוד מהות מסוימת המייצרת הגדרת בסיס גנרית: מחקר איכותני הוא פעילות תלויה הקשר הממקמת את המשקיף בעולם (Denzin & Lincoln, 2011). המחקר האיכותני מורכב משורה של פרקטיקות חומריות-פרשניות, ההופכות את העולם לנראָה. הפרקטיקות הללו משנות את העולם. הן הופכות את העולם לסדרה של ייצוגים, בכלל זה רשימות שדה, ראיונות, שיחות, תצלומים, הקלטות ותזכורות לעצמי. ברמה הזו מחקר איכותני כרוך בגישה פרשנית נטורליסטית כלפי העולם. פירוש הדבר הוא שחוקרים איכותניים חוקרים דברים בתוך הקשריהם הטבעיים תוך כדי התערבות מזערית ככל האפשר, בניסיון להבין או לפרש תופעות במונחי המשמעויות שבני האדם מייצרים עבורן.

החוקר האיכותני: דימויים ואיכויות

במבוא למדריך שלהם על מחקר איכותני, דנזין ולינקולן (Denzin & Lincoln, 2000) מרחיבים את הדיון על החוקר האיכותני הנדרש לאיכויות מיוחדות שהספרות מנסה לתאר באמצעות מערכת מגוונת של דימויים וציורים לשוניים. סוג הדימוי תלוי לעתים באיכות המסוימת הנתבעת מהחוקר בשלב זה או אחר של המחקר. כך למשל, כאשר החוקרת מזהה מוקד עניין למחקר ברוח של "מבקרת חברתית", בשלב איסוף הנתונים מוצמד לה הדימוי של עובדת שדה, עיתונאית, תחקירנית. בבניית מערך המחקר היא מתפקדת כ"מדענית נטורליסטית", ובתהליך הניתוח והכתיבה היא אמנית, מבצעת, מוזיקאית ג'ז או עורכת סרטים המרכיבה דימויים לכלל מונטאז', מעין "בריקולר", תופרת שמיכת טלאים ומסאית.⁴ מכאן שהפרקטיקות המתודולוגיות הרבות של המחקר

4 על דימוי ההטלאה ראו: Wolcott, 1995: 31-33; Hooks, 1990: 115-122. ג'ואי קינצ'לו (Kincheloe, 2000) ואחרים מבהירים את משמעותם של דימויי הבריקולאז' והבריקולר ומבקשים לאפיין את המחקר האיכותני כשורה של ייצוגים מחוברים יחדיו, המתאמת למאפיינים הייחודיים של מצב מורכב. לפי החוקרים ויינשטיין ווינשטיין, "הפתרון (בריקולאז') שהוא תוצאת שיטתו של הבריקולר, הוא עבודת הרכבה [מתפתחת]" (Weinstein & Weinstein, 1991: 161). זו משתנה ולובשת צורות שונות עם הוספתם לתצרף של שיטות, טכניקות וכלים שונים של ייצוג ופרשנות. בריקולאז' הוא "התמודדות פואטית" (de Certeau, 1984: xv) בעזרת "חפצים פעוטים כאלה - מן הגורן ומן היקב', שאריות" (Harper, 1987: 74). הבריקולר בעיני לוי שטראוס הוא "בעל ידי זהב, מעין מקצוען של עשה-זאת-בעצמך" (Lévi-Strauss, 1966: 17).

האיכותני נתפסות לעתים כמדע רך, עיתונות, אתנוגרפיה, "בריקולאז'", הטלאה או מונטאז', כמקובל בקולנוע.

תיאור החוקר באמצעות הציור הלשוני של הבריקולר הוא ציור מתפתח, המבקש ללמד על סוגים רבים של בריקולרים - פרשניים, נרטיביים, תאורטיים, פוליטיים. את התובנה הזו ניתן ליישם, תוך הסתייגויות, גם על המחקר האיכותני. השיח הכללי מלמד כי לצד האיכויות הייחודיות למחקר האיכותני מתקיים שיח על אודות המשותף למהותה של עשייה מחקרית ללא קשר לפרדיגמה מסוימת: מכל אחת מהפרדיגמות, הפוזיטיביסטית והפרשנית-קונסטרוקטיביסטית-איכותנית, וכיום גם משילוב המתודות, משתמעים עקרונות הנוגעים לשאלות "מה" ו"איך" של המחקר: מטרת המחקר, שאלות המחקר, הדרכים לאיסוף הנתונים, אימותם ובחינת אמינותם, דרכי הניתוח, אופי ההכללה והצגת תוצר מחקר המבקש להרחיב את הבנותינו לגבי החוויה האנושית לסוגיה.

לבסוף, לפני הפירוט של פרקי הספר יש מקום להוסיף שעם כל הישגים של המחקר האיכותני ושכיחותו הרבה בעולם המחקרי, ואולי דווקא משום כך, צריך להעלות גם את הדאגות. חוקרים רבים מתמקדים בביקורתם בפתיחות הרבה שהפרדיגמה האיכותנית מגלה בעידן הפוסט-מודרני. פתיחות זו ניכרת בכך שתוצרים כמו יצירות ספרות וצורות נוספות המאפיינות את המחקר האיכותני לא רק כחקירה אלא גם כיצירה ספרותית (אלפרט, 2011) או חזותית-אמנותית, שלפני שנים לא רבות לא יכלו להתקרב אפילו למה שנקרא מחקר, מקבילים יותר ויותר לגיטימיות בתוך הפרדיגמה האיכותנית. אותם חוקרים סבורים כי התפתחות זו עלולה לגרום לקריסתה של הפרדיגמה. פול אטקינסון ושרה דלמונט (Atkinson & Delamont, 2006), שני חוקרים איכותניים מובילים במסורת הקלסית של אסכולת שיקגו, מעלים את החשש של זילות במחקר האיכותני. לכן הם דבקים במחקר האיכותני (והכמותני) "בתנאי שהם מתנהלים באופן קפדני ותורמים לידע שיעילותו מוכחת" (שם: 749, ההדגשה במקור). כמוכן, חוקרים אלה מחויבים ברמה כלשהי ליוזמות של מדיניות חברתית. אך בעיני אטקינסון ודלמונט, הדימוי הפוסט-מודרני של המחקר האיכותני מאיים לקעקע את ערכו של המחקר האיכותני המסורתי. לפיכך הם קוראים לחוקרים איכותניים "לחשוב היטב, האם מחקריהם עומדים בתבחינים הגבוהים ביותר של מדעי החברה" (שם). פטרישה ופיטר אדלר (Adler & Adler, 2008) מתחננים בפני הפוסט-מודרניסטים הרדיקלים "לוותר על מפעלם לטובת הדיסציפלינה ולטובת החברה" (שם: 23). המרסלי (Hammersley, 2008: 134-136) מרחיב

את הביקורת המסורתית ומסתייג מעבודתם של אתנוגרפים פוסט-מודרניסטים ואתנוגרפים ספרותיים. לטענתו, המסורת החדשה הזו מעניקה צידוק להפרחת השערות באופן חלול, שמעלה על נס את העמימות ונוטשת את המטרה העיקרית של המחקר, שהיא לייצר ידע אמתי על העולם (שם: 144). החוקרים הפוסט-סטרוקטורליסטים "חוטפים" לדבריו מכל הצדדים.

על הספר

הזרמים השונים הרווחים כיום במחקר האיכותני, יישומם בחקר התנהגות האדם והחלתם הם עניינו של ספר זה במתכונתו המחודשת. בפרקים הבאים ננסה להראות כיצד משפיעים זרמים שונים במחקר האיכותני על מטרות המחקר, על שאלות המחקר, על ארגון הנתונים ועל פירושים. בספר מובאים היבטים שונים של המחקר האיכותני, והקוראים המבקשים להבין את פעולתו של מחקר מסוים או להפעיל פרקטיקות של מחקר איכותני יכולים לבחור מתוכם את אלה המתאימים ביותר למטרות מחקרה.

מאז פרסומם הראשון שימשו פרקי הספר רבים מהחוקרים האיכותניים בישראל. המהדורה החדשה מבקשת להמשיך לתמוך בצרכיו השונים של המחקר האיכותני ולספק להם ידע רלוונטי, עדכני וממוקד, ולפיכך עודכנו כל פרקי הספר בהתאם. כמו כן נוסף פרק חדש על שילוב מתודות כמענה לצורך מחקרי בשל היותו אסטרטגיה המשמשת כיום חוקרים רבים.

עיון בפרקים השונים בספר מאפשר להבחין במה שמיוחד כל אחד מהם, כאשר לצד ההבדלים בולט המשותף. במבוא זה כיניתי את מה שמקובל לקרוא לו "מסורות" (traditions) בשם "זרמים", שכן במסורת יש משהו סטטי שעובר מדור לדור, ואילו בפועל גישות מחקר אלו דינמיות, לובשות ופושטות צורה כפי שאפשר לראות בהיסטוריה של המחקר האיכותני (צבר-בן יהושע, 2001). בפרקי הספר נעשה ניסיון להראות את המאפיינים הייחודיים של כל אחד מן הזרמים ולהדגיש יותר את ה"מה" ופחות את ה"איך".

הספר נפתח במבוא - קול אחר, על הצליל המיוחד במחקר האיכותני - שכתב האנתרופולוג פרופ' חזן מאוניברסיטת תל-אביב. חזן מזקק את קולו ה"אחר" של המחקר האיכותני ופותח את שער הכניסה לתוך שדה המחקר.

את הפרק הראשון - מהפוזיטיביזם לפרשנות ולגישות פוסט-מודרניות בחקר החינוך - כתבו ד"ר שמחה שלסקי, חוקר עצמאי, ופרופ' מרדכי אריאלי (בגמלאות) מאוניברסיטת תל-אביב. הפרק מציג את הבסיס התאורטי המשותף

למחקר האיכותני בכללותו. הפעם נוספו גם סעיף על תאוריות של קבוצות מודרות (פמיניזם, קוויריות ופוסט-קולוניאליזם), שהוא הרחבה של תת-הפרק על הפוסט-מודרניזם, וכן לוח המשווה בין הפרדיגמות השונות.

את הפרק השני - הרמנויטיקה והחקירה ההרמנויטית - כתבו ד"ר רות דרגיש, חוקרת עצמאית, ופרופ' (אמריטה) נעמה צבר-בן יהושע מאוניברסיטת תל-אביב ומהמכללה האקדמית אחוה. פרשנות הרמנויטית הוליסטית, נשמעת, כתובה או חזותית מחייבת להבין את משמעותו של ההקשר הכללי ולהפך. הפרק מדגים כיצד בפרספקטיבה הרמנויטית אינה יכולה להיות שפה מדעית ניטרלית או נטולת הקשר, שאפשר לתאר באמצעותה את מה שמתרחש בעולם החברתי או בעולמות החווייתיים של היחיד, שהם עניינו של המחקר האיכותני. עדכון הפרק שואב דוגמאות מעבודת הדוקטורט של רות דרגיש, אשר נעשתה באוניברסיטת ברקלי בקליפורניה.

הפרק השלישי - אתנוגרפיה בחינוך - שכתבה פרופ' (אמריטה) נעמה צבר-בן יהושע מאוניברסיטת תל-אביב ומהמכללה האקדמית אחוה, עוסק באתנוגרפיה כאחד הזרמים הראשוניים שמהם צמחה הפרדיגמה האיכותנית בימים שבהם עולם המחקר החברתי-תרבותי נשען אך ורק על אנתרופולוגים. הפרק מדגיש את ההקשרים התרבותיים שבהם נערך המחקר ומציג את הבסיס העיוני-פילוסופי הרחב ואת השורשים האנתרופולוגיים שזרם זה שואב מהם ומבוסס עליהם.

הפרק הרביעי - מחקר נרטיבי-ביוגרפי בחינוך ובהוראה - שכתבה פרופ' (אמריטה) פרימה אלבז-לוביש מאוניברסיטת חיפה, מציג מחקרים המתמקדים בסיפורים ובסיפורי חיים. הפרק דן בהשפעות המגוונות שעיצבו זרם מחקרי זה, ומתמקד בתרומה של גישה זו לחקר ההוראה. הפרק מאיר את היכולת של חקר ביוגרפי המשתמש בסיפר (נרטיב) של הנחקרים ככלי המאפשר לנחקר לתאר במילים שלו את רשמיו ממצבים שונים בחיים.

את הפרק החמישי - תאוריה מעוגנת בשדה - כתבה ד"ר שרה שמעוני ממכללת לוינסקי לחינוך וממכון מופ"ת. פרק זה מחליף את פרקו המצוטט תכופות של פרופ' דן גבתון שהופיע במהדורה הקודמת. את גישת התאוריה המעוגנת בשדה, גישה מרכזית בשדה המחקר האיכותני, פיתחו ברני גלייזר ואנסלם שטראוס בשנות השישים של המאה העשרים. הגישה גובשה בעקבות ביקורתם של מייסדיה על אופי המחקר במדעי החברה דאז, שלפי תפיסתם התמקד בבחינה דדוקטיבית של הנחות הנגזרות מתאוריות היוריסטיות גדולות, ולמעשה עיכב

פיתוח של תאוריות חדשות. לפיכך פיתחו בוני הגישה שיטות מתאימות לניתוח נתונים איכותניים, שמטרתן להפיק תאוריות. הגישה הפכה במשך השנים לסוגה ולמסורת המשמשת קהילות רבות של חוקרים. בעשורים האחרונים נעשה לעתים קרובות שימוש בלבדי בשיטות לניתוח נתונים הנגזרות מן הגישה ללא קשר לסוגה או למסורת המתבססת עליה. הפרק מתאר את הסוגה והמסורת, מדגים שימוש בשיטות לניתוח הנתונים ועוסק בביקורות שנמתחו על גישה זו ובמקומה בשדה המחקר האיכותני.

את הפרק השישי - חקר מקרה - כתבה ד"ר מרגלית יוסיפון מהמכללה האקדמית אשקלון. למושג "חקר מקרה" יש הגדרות שונות, אך כולן קשורות באפשרות ללמוד על ההתנהגות האנושית - האישית או הארגונית - כמו גם על תהליכים המתרחשים במקרה הנחקר. מבחינה זו, חקר מקרה הוא תצפית על הפעילות האנושית במקום מסוים ובזמן מסוים. הפרק עוסק בעקרונות של חקר מקרה הן כאסטרטגיה מחקרית והן כמערך מחקר בעל גבולות ברורים ומוגדרים תוך כדי הדגמתם במחקר שנעשה בעולם ובישראל. פרק זה יכול להיות מערך מחקר רלוונטי למחקר איכותני וכמותני כאחד.

את הפרק השביעי - אתיקה של מחקר איכותני - כתבו ד"ר לירון דושניק ממכללת לוינסקי לחינוך ופרופ' נעמה צבר-בן יהושע. בפרק מוצגת המורכבות רבת-הפנים של העקרונות שהתגבשו (עקרונות הברזל המוסכמים לכאורה) כתנאי לכל מחקר ראוי: הסכמה מדעת, חיסיון ואנונימיות, הדדיות ושותפות. הפרק מעלה דילמות שכל חוקר טירון או מומחה עלול להיתקל בהן בבואו ליישם את העקרונות. כמו כן נדונים השיקולים שעל החוקר להביא בחשבון לנוכח הדילמות.

הפרק השמיני - כתיבה במחקר איכותני - שכתבה פרופ' ברכה אלפרט ממכללת בית ברל, מתאר סוגות שונות של כתיבה מחקרית. הן הפרק השביעי והן הפרק השמיני אינם מתמקדים באסטרטגיות מחקריות מסוימות; אלה פרקים כלליים הדנים בכל הזרמים שתוארו עד כה, ואפשר לומר כי הם עוסקים במידה רבה במחקר בכלל בהדגישם את הייחודיות של המחקר האיכותני.

את הפרק התשיעי - שילוב שיטות לשינוי חברתי: כוח, שוויון ורגישות תרבותית בחקר תכניות עם קבוצות מוחלשות - כתבו ד"ר אילנה פאול-בנימין ופרופ' ברכה אלפרט ממכללת בית ברל. הפרק עוסק באסטרטגיה של שילוב מתודות, שכאמור צוברת תאוצה רבה בשנים האחרונות ומהווה מעין שביל

ביניים בוויכוח על הפרדיגמה האיכותנית מול הכמותנית. הפרק מדגים מערכי מחקר המשמשים לבחינת האפשרות להעריך מיזמים שמטרתם להגביר את הצדק החברתי.

את הפרק העשירי והאחרון - מחקר פעולה בחינוך: היסטוריה, מאפיינים, ביקורת - כתבה פרופ' מיכל צלרמאיר ממכללת לוינסקי לחינוך. הוא שונה משאר פרקי הספר, שכן מחקר פעולה אינו זרם מחקרי במובן המקובל, אלא קשור יותר במערך המחקר. זו גישה יישומית שיתופית הנעשית מקובלת מאוד במקצועות סמי-פרופסיונליים - כגון הוראה, סיעוד, מדיניות וניהול, העוסקים בהכנסת שינויים מערכתיים. הפרק מתאר שימושים ופיתוחים של מחקר פעולה בתחום החינוך והכשרת המורים.

לסיכום מבוא זה, בין תיאור כמה ממאפייניו של המחקר האיכותני, התפתחותו במרחבי הזמן והמקום, השתנותו והלבטים המלווים אותו לבין סרטוט מסורות וזרמים בפרקיו השונים של הספר, ברצוני להעלות גם משאלה אישית לקהל החוקרים בישראל. את האנרגיות והמשאבים שבעבר השקענו במאבק על מקומנו בשדה המתודולוגיות, עלינו להפנות היום להתמקצעות ולשמירה על איכות. עלינו להבטיח העמקה וחיידוד ההבחנות. זאת לצד עמידה על המשמר מפני זרמים שחרגו מנתיבי המחקר האיכותני, והם בבחינת סחף מעכיר, שעלול לחבל ולפגוע במוניטין של הפרדיגמה ולכרסם בעומק, במורכבות ובמקצועיות המחקרית של קהילת החוקרים בתחום. יש כאן אוצר שראוי לשמור עליו מכל משמר פן יוסיפו לשפוך עלינו קיתון של ביקורת, כפי שמזהירים המרסלי, האו ואחרים (Hammersely, 2008; Howe, 2004). הזכות לחקור בזרמים איכותניים נקנתה במיטב המעות של הרוח היצירתית, עומק המחשבה ומורכבותה והשאיפה לעשיית הטוב בשדה האקדמי. תנועת המים זקוקה לעתים לסכר.

לבסוף, לעונג לי להודות לד"ר מיכל גולן, ראש מכון מופ"ת, ולד"ר יהודית שטיימן, ראש הוצאת הספרים של מכון מופ"ת והעורכת הראשית, על נכונותן להציע אכסניה חדשה לספר זה. תודה לד"ר נורית חמו על הארותיה המחכימות להקדמה. תודה מיוחדת לעורכת הלשונית מיכל קירזנר-אפלבויס על קפדנותה המקצועית ועל דקדקנותה בקטן כבגדול מתוך מטרה להגיע לבהירות טקסטואלית מרבית; ולעורכת הגרפית בלה טאובר על העיצוב הנאה של הספר ושל העטיפה. לבסוף כמובן תודה לכל המחברות והמחברים שנענו מיד ובשמחה למשימת ההתחדשות וההתעדכנות. יבואו כולם על התודה והברכה.

רשימת מקורות

- אלפרט, ברכה (2011). ממחקר איכותני לכתיבה איכותית: עניין, חקירה ויצירה. שבילי מחקר, 17, 144-150.
- צבר-בן יהושע, נעמה (1990). המחקר האיכותי בהוראה ובלמידה. גבעתיים: מסדה.
- צבר-בן יהושע, נעמה (עורכת) (2001). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. בן-שמן: דביר.
- Adler, P. A., & Adler, P. (2008). Of rhetoric and representation: The four faces of ethnography. *The Sociological Quarterly*, 49(1), 1-30.
- Atkinson, E., & Delamont, S. (2006). In the roiling smoke: Qualitative inquiry and contested fields. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 19(6), 747-755.
- De Certeau, M. (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.) (2000). *The Sage handbook of qualitative research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.) (2005). *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.) (2011). *The Sage handbook of qualitative research* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hammersley, M. (2008). *Questioning qualitative inquiry: Critical essays*. London: Sage.
- Harper, D. (1987). *Working knowledge: Skill and community in a small shop*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hooks, B. (1990). *Yearning: Race, gender, and cultural politics*. Boston: South End Press.
- Howe, K. R. (2004). A critique of experimentalism. *Qualitative Inquiry*, 10(1), 42-61.
- Kincheloe, J. L. (2001). Describing the bricolage: Conceptualizing a new rigor in qualitative research. *Qualitative inquiry*, 7(6), 679-692.
- Lévi-Strauss, C. (1966). *The savage mind* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
- Weinstein, D., & Weinstein, M. A. (1991). Georg Simmel: Sociological flaneur bricoleur. *Theory, Culture and Society*, 8, 151-168.
- Wolcott, H. F. (1995). *The art of fieldwork*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Wright, H. K. (2006). Are we there yet? Qualitative research in education's profuse and contested present. *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 19(6), 793-802.